

VAESTEHOOLEKANNE PÕHJA- LIIVIMAA KÜLAÜHISKONNAS 19. SAJANDIL

Ülle Tarkiainen

Lapseiga, vanaduspõlv, töövõimetus ning haigused on alati kuulunud inimeste ellu. Nende eluperioodidega on kaasnenud sageli raskused peatoidusega kindlustamisel. Vaesusega on seotud mitte ainult toimetulekuvahendite ebapiisavus, vaid ka sõltumine võõrast abist. Hoolekanne ja eestkoste olid ühiskonnas õiguslikud institutsioonid, mida kasutati nende probleemidega toimetulekuks ja inimeste varaliste ning õiguslike huvide kaitseks.

Eesti ajaloolased on viimasel ajal pööranud suurt tähelepanu vaesusega seotud probleemidele seoses siinsetel aladel ette tulnud näljaaegadega, mis puudutasid kogu elanikkonda. Marten Seppel on näljaabi käsitletud pikal ajavahemikul, 17. sajandist kuni 19. sajandi alguseni, pöörates erilist tähelepanu talupoegade näljaprobleemidega toimetulemise mehhanismidele pärisorjusliku korra raames.¹ Seppel näitab, et 18. sajandi viimasel veerandil ja 19. sajandi alguses kuulus ka eratalupoegade ülalpidamine selgelt riigi huvifääri ja järelevalve alla.² Tervikuna on 19. sajandi näljahädadele pühendatud Kersti Lusti poolt koostatud dokumentide kogumik, millest saab ülevaate nii keskvalitsuse meetmetest kui ka kohaliku tasandi poolt antud näljaabi vormidest ja selle tõhususest.³

Eesti maaühiskonnas praktiseeritud vaesteabi on seni käsitlemist leidnud Liivimaa osas ja seda eelkõige talurahvaseaduste valguses.⁴

Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teema nr SF0180006s11 ja ETF-i grandil nr 9164 raames.

¹ Marten Seppel, *Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni*, *Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis*, 15 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008).

² Seppel, *Näljaabi Liivi- ja Eestimaal*, 287.

³ *Võitlus näljaga: 19. sajandi näljahädad Eesti külas: dokumentide kogumik*, koost. Kersti Lust (Tartu: Rahvusarhiiv, 2015).

⁴ Saulvedis Cimermanis, "Grundlinien der traditionellen Armenfürsorge in Lettland im 19. Jahrhundert", *Hunger und Elend in Ländern des Mare Balticum: zum Pauperismus im Ostseeraum zwischen 1600 und 1900*, hrsg. von Kai Detlev Sievers (Neumünster: Waccholtz Verlag, 2003), 39–50.

Vaestehoolekandega seotud teemasid on vaadeldud ka eri kohtuinstiitutsioone puudutavates uurimustes.⁵ Avaliku korra ehk “Gute Polizei” raames on Eesti maarahva olusid uurinud Mati Laur.⁶ Aliide-Marie Taela bakalaureusetöös on jälgitud Liivimaa politseikorraldusi vaeste ja kerjaste küsimuses ning normatiivsete ettekirjutuste ja tegelikkuse suhteid enne pärisorjuse kaotamist sillakohtu materjalide põhjal.⁷ Liivimaal täitsid sillakohtud politseifunktsioone.⁸

Käesolevas artiklis võetakse vaatluse alla vaestehoolekanne Liivimaa põhjaosa külaühiskonnas 19. sajandi teisel poolel. Uuritakse eelkõige talupojaühiskonna seda kihti, kes valdavas osas kuulus püsivalt vaestehoolekande alla. Jälgitakse seda, kuidas korraldati vaeslaste kasvatamist ning vanade ja haigete hooldamist. Liivimaal muutis 19. sajandi teise poolel alanud laiaulatuslik talude päriksostmise kiiresti ka seniseid õigus-, majandus- ja sotsiaalseid suhteid.⁹ Artikli eesmärgiks on püüda välja selgitada, millist mõju see avaldas vanade ja vaeste hoolekandele ning kuidas mõjutas talupoegade hulka, kes langesid ühel või teisel põhjusel vaesusesse ja vajasis kogukonna abi. Vaatluse alla on võetud ka vaestemajade rajamine, mis tähendas vaesteabi raamide muutumist 19. sajandi teisel poolel. Tähelepanu on pööratud talupoegade endi suhtumisele toimetulekusse ning sellele, millised olid nende võimalused ise oma tegevusega valmistuda vanaduspäevadeks ja mõjutada nende kulgu.

Seadusenormide täitmise ja tegeliku elu kohta on võimalik informatsiooni saada mitmesugustest arhiiviallikatest. Liivimaa kubermanguvalitsuse ja sillakohtute poolt viidi eri aegadel läbi küsitlusi, mille materjalides leidub detailseid andmeid nii vallavaeste, kerjaste kui ka vaestemajade kohta.¹⁰ 19. sajandi teise poolel oli vaeste eest hoolitsemine ja eestkoste ning

⁵ August Traat, *Vallakohus Eestis 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini* (Tallinn: Eesti Raamat, 1980); Katrin Roosileht, *Vaeslastekohtud*, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 11 [18] (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2003); Marge Rennit, “Tartu linnakodaniku olme vaeslastekohtu arhivaalide põhjal”, *Kleio*, 1 (11) (1995), 5–10.

⁶ Mati Laur, ““Gute Policey” Katariina-aegsel Liivimaal”, *Tuna*, 3 (60) (2013), 38–24 jt.

⁷ Aliide-Marie Taela, *Liivimaa politseikorraldused vaeste ja kerjaste küsimuses enne pärisorjuse kaotamist*, bakalaureusetöö, juhendaja Marten Seppel (Tartu Ülikool: ajaloo ja arheoloogia instituut, 2015).

⁸ Sillakohtute kohta vt Marten Seppel, “Sillakohtu ellukutsumisest Liivimaal”, *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis*, koost. Enn Küng (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2002).

⁹ Tiit Rosenberg, “Muutused maaühiskonnas”, *Eesti ajalugu, V: pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani*, toim. Toomas Karjahärm ja Tiit Rosenberg (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, Ilmamaa, 2010), 130–141.

¹⁰ Rahvusarhiiv [edaspidi RA], EAA.949.1.1207: Akte betreffend die im Dörptschen Kreise lebenden Bettler 1878; EAA.949.1.1210: Akte betreffend die im Dörptschen Kreise

hoolekande korraldamine vallakohtu ülesandeks, mistõttu allikatena on olulise tähtsusega ka vallakohtu protokoll- ja lepinguraamatud ning eestkoste- ja hoolekandetoimikud. Otseselt vaestehoolekande kohta on allikmaterjal siiski suhteliselt napp, sest nii sillakohtu toimikutes, vallakohtu materjalides kui ka kirikukoguduste fondides leiduvad teated on lünklikud, mis teeb üldpildi loomise keeruliseks. Kuigi leidub ka terveid aastaid katvaid aruandeid, on andmed siiski enamasti juhuslikku laadi jaapid ning sageli on nendeks ainult erilaadsed arveraamatud.

Vaestehoolekande normatiivsed alused

Vene riigis püüti 18. sajandil reguleerida kõiki elualasid seadusandluse abil monarhistliku paternalismi vaimus.¹¹ Vaestehoolekanne tehti eelkõige kiriku ülesandeks, kusjuures iga kihelkond pidi hoolitsema oma vaeste eest ja rajama vaestekassa. 1765. aastal esitati Liivimaa maapäevale kindralkubernerite ettepanek ehitada igasse kihelkonda vaestemaja (suurematesse kaks) või korraldada vaestehoolekanne mõisate kaudu.¹² Kuni 18. sajandi lõpuni oli Baltimaade agraarkorralduses kesksel kohal mõisniku eestkoste, mistõttu haigete ja vanurite eest hoolitsemise kohustus lasus mõisnikul ning alles seejärel langesid need kohustused kogukonnale.¹³ Peamiseks vaesuse ja kerjamise reguleerimise viisiks oli politseikorralduste väljaandmine.¹⁴ 19. sajandi alguses aset leidnud suurte ikalduste ja nälja ajal püüdsid mõisnikud jätta hoolekandekohustusi üha rohkem talupoegade kanda. Liivimaa kindralkubernerite patendiga 28. märtsist 1818 määratigi vaestehoolekanne vallakogukonna ülesandeks.¹⁵

vorhandenen Armen-, Kranken- und Irrenhäuser 1883–1884; EAA.949.1.1214: Akte betreffend die im Dörptschen Kreise vorhandenen Armen-, Kranken- und Irrenhäuser 1885–1886; EAA.949.1.1217: Akte betreffend die im Dörptschen Kreise vorhandenen Armen-, Kranken- und Irrenhäuser 1886–1888; EAA.949.1.1223: Akte betreffend die im Dörptschen Kreise vorhandenen Armen-, Kranken- und Irrenhäuser 1887–1888; EAA.949.1.1954: Akte betreffend die im Dörptschen Kreise befindlichen Bettler 1859.

¹¹ Boris N. Mironov, *A social history of Imperial Russia 1700–1917* (Colorado: Westview Press, 2000), 21–26.

¹² K. G. Sonntag, *Die Polizei für Livland von der ältesten Zeit bis 1820 in einem nach den Gegenständen geordneten Auszuge aus den Regierung-Patenten und andern obrigkeitlichen Verordnungen, nebst historischen Zusätzen, literarischen Nachweisungen und einem alphabetischen Register*, 1 (Riga: J. Müller, 1821), 147.

¹³ Mati Laur, *Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783)* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000), 163–165.

¹⁴ Vt täpsemalt: Taela, *Liivimaa politseikorraldused vaeste ja kerjuste küsimuses*.

¹⁵ Traat, *Vallakohus Eestis*, 113.

Normatiivse aluse vanade ja väetite eest hoolitsemiseks andsid 19. sajandi talurahvaseadused. Üldprintsipiibid esitati juba 1804. aasta seadustes. Hoolekanne oli sel ajal seotud eelkõige kerjamise vastu võitlemisega. Just kerjamise kaotamiseks sätestas 1804. aasta Liivimaa talurahvaseadus, et laste kohus on oma vanemate eest hoolt kanda. Lapsed pidid oma vanematele võimaldama vajaliku korteri ja ülalpidamise. Abikaasade puhul oli tervem ja tugevam pool kohustatud hoolitsema teise eest. Kui inimene ei olnud enam vanuse või haiguse tõttu töövõimeline, siis pidi ta saama ülalpidamise talust, kus ta oli viimati olnud kas peremees, perenaine, sulane või teenija ning võimaluste piires tegema pere jaoks ka tööd. Ainult kõige vaesemad, kelle puhul ülalmainitud abinõud mingil põhjusel ei toimunud, võisid saada abi vallakogukonna käest. Kõige suuremad abivajajad oli võimalik mõisavanema loaga arvata kirikusantide hulka.¹⁶ Vastavalt sellele seadusele sai vallakohtu peamiseks sotsiaalabi ülesandeks vallamagasi ja vallalaeka valitsemine.¹⁷ Vallamagasitest sai juba 1820. aastateks mõisa asemel peamine talupoegadele abiandmise allikas.¹⁸

Järgnevates, Liivimaa 1819. ja 1849. aasta talurahvaseadustes ning 1866. aasta vallakohtuseaduses neid põhiprintsiipe täpsustati ja täiendati vastavalt muutunud olukorrale.¹⁹ Talurahvaseaduses oli kirjas, et taluraha kogukond peab nii palju, kui tal on võimalik, ilma süüta õnnetuse läbi vaeseks jäänud kaasliikmete eest hoolt kandma, eriti vaeslaste ja selliste, kes vanaduse, jõuetuse, haiguse või puude tõttu ei jõua end ülal pidada ja kel ei ole ei veresugulasi ega omandust. Rangem oldi nende suhtes, kes oma hooletuse ja laiskuse tõttu olid muutunud kogukonnale koormaks, neid püüti suunata tööd tegema ja ise endale leiba teenima. Abivajajale anti kihelkonnakohtu poolt kas pikema või lühema aja peale vastav tõend – vaesuse täht –, mis oli aluseks toetuse saamisel. Raha vaeste ülalpidamiseks tuli vallakassast, kuhu läksid annetused ja trahvirahad, lisaks tehti vaeste jaoks kihelkonnas pühapäeval enne mihkclipäeva ka korjandus. Kerjamine oli keelatud, pühapäeviti võisid kirikuuksel almusi koguda ainult kirikusandid, kel oli vastav luba.

¹⁶ *Seadused maa-rahva pärrast antud, kes Liwlandi gubermenti vallitsuse alla ellavad* (Tartu, 1804).

¹⁷ Marten Seppel, "Pärisorjuse kaotamine ja talurahvakogukondade konstrueerimine Balti kubermangudes", *Eesti ajaloost 19.–20. sajandil: uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 19 (26) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012), 67–68.

¹⁸ Seppel, *Näljaabi Liivi- ja Eestimaal*, 326.

¹⁹ *Lihwlandi- ma Tallorahva Seadus* (Tartu, 1920); *Lihwlandi Talorahwa Sääduse-raamat 13. nov 1860* (Tartu: H. Laakmann, 1863), §§ 524–544; *Makogukonna Seadus Baltia-merre kubermangude Ria-, Tallinna- ja Kura-male* (Reval: Gouvts.-Typographie, 1866).

Küsimus ei olnud siiski mitte ainult hoolekandes, vaid ka järelevalves ja kontrollis. Hulkurluse vastu ja kerjuste asjus anti 19. sajandil välja nii politseikorraldusi kui ka kindralkuberneri patente, milles hulkurluse ja kerjamise ning selle soodustamise eest olid ette nähtud üsnagi kõrged trahvid ja muud karistused. Varem sillakohtule kuulunud ülesanded anti 1880. aastate lõpul üle kogukonnakohtule, mis oli samaaegselt ka politseikohus, mis pidi eelkõige pidama hoolt selle üle, et kogukonnas ei oleks passita rahvast, väejooksikuid ja hulguseid. Lisaks kuulus kogukonnakohtule ka eestkoste funktsioon, milles oli esikohal hoolekanne vaeslaste eest.

Valmistumine vanaduspäevadeks

Kõige paremad võimalused oma vanaduspõlve kindlustamiseks olid 19. sajandi teisel poolel taluomanikel. Talu kohta tehtud testamenti või kinkelepingusse kuulus tavaliselt ka päranduse või kingi andja ja tema abikaasa ülalpidamist puudutav osa, mistõttu oli see ühtlasi ka omamoodi pensionileping. Selliste kokkulepete tegemine talu üleandmisel noorperemehele oli levinud kogu Euroopas. Talu pärija kohustati sellega oma vanemaid surmani korralikult “jõu ja seisuse järgi” ülal pidama. See kehtis ka peremehe vanemate kohta, juhul kui nad olid veel elus.²⁰ Kui peres lapsi ei olnud, võeti tallu kasvandik ehk kasulaps, kes päris kogu kinnis- ja vallasvara ning pidi oma kasuvanemaid surmani ülal pidama.²¹ Sellise suhtumise aluseks oli seisukoht, et pärandi jätja oli vara oma tööga kogunud ja ta võis selle üle talukoha üleandmisel ise otsustada. Taluomanikud eelistasid pidada oma talu surmani, sest nii suutsid nad oma õigusi kõige paremini kaitsta.²²

Tavaliselt jäi ülalpidamislepingu täitmine talu pärinud vanema poja hooleks, kuid kui talus poegi ei olnud, siis pärandati talu tütrele või kingiti väimehele. Kinkelepingus olid enamasti punktid, mis keelasid talu müüa ilma kinkija või tema tütre loata ning kohustasid andma kingi tegijale ja

²⁰ RA, EAA.4518.1.7, l. 10–11p, 15–16: Koonga vallakohus, lepinguraamat 1919–1915.

²¹ RA, EAA.1117.1.15, l. 4: Konguta valla lepinguraamat 1891–1892; EAA.4518.1.7, l. 4–5.

²² Vt täpsemalt Anu Järs, “Selge meele ja targa mõistusega”, *Pro Ethnologia*, 3 (Tartu, 1995), 122–133; Ülle Tarkiainen, “Talude pärimine Eesti agraarühiskonnas 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses”, *Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses II*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 18 [25], koost. Tõnu Tannberg ja Bradly Woodworth (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2010), 270–271; Ülle Tarkiainen, “Varaühisus või varaühendus? Abikaasade varalised suhted ja naiste maaomand Järvamaal 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses”, *Eesti ajaloo* 19.–20. sajandil: uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest, Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 19 [26], koost. Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012), 123–124.

ta naisele, ning mõnel juhul veel teistelegi pereliikmetele, eluaegse ülalpidamise.²³ Sageli oli talust loobumine tihedalt seotud ka sobiva väimehe valimisega, kelle puhul hinnati tema valmidust naise vanemate eest hoolt kanda. See osutus mõnikord siiski keeruliseks, sest tütrele ei pruukinud vanemate poolt väljavalitud väimees meeldida. Mõnikord on väldanud sobiva väimehe otsimine aastaid. Nii näiteks ei jõudnud Pärnumaal Koonga vallas 66-aastane Tõnis Munak koos naiselega enam 1891. aastal talu pidada. Ta oli otsustanud, et annab talu tulevasele väimehele, kuid tütar oli juba kahel korral tema pakutud väimehekandidaadi tagasi lükanud ja see mees, kellega tütar soovis abielluda, ei kõlvanud omakorda isale. 7. juunil 1891. aastal tegi isa vallakohtus avalduse, millega ta andis oma talu üle Hans Hanschmitile sel tingimusel, et ta nii teda kui ta naist kuni surmani toidab ja Mäemardi koha eest hoolitseb. Lisaks pandi tingimus, et kui mõni teine pärija pärast nende surma seda kohta oma kätte tahab saada, peab see Hans Hanschmitile selle koha pidamise ja nende vanade toitmise eest alates 25. märtsist 1891 iga päeva eest 1 rubla maksma. Kui aga tütar Liisu lepib ja tahab temale naiseks tulla, saab Hans Hanschmit teda hea meelega võtma ja muidugi jääb talu sel juhul nendele mõlematele. Kuni Hanschmitile ei ole 1 rbl päevas välja makstud, jääb tema kui peremees selle koha peale, ja kui pärijad ei taha maksta, võib ta jäädavalt peremeheks olla. Ilmselt ei olnud see lahendus siiski rahuldav, sest juba sama aasta 20. detsembril oli see leping tühistatud ja tütrele leitud mees, kellega ta nõus oli ning kes pidi maksma ka peremehe võla 100 rbl Hans Hanschmitile lepingu katkestamise eest.²⁴

Võimaluse mõningate tingimuste esitamiseks andis ka moraalne õigus omandile. Enamasti kuulus talu pärimise eesõigus kõige vanemale pojale ehk nn peapärijale. Kui ta sellest õigusest oma venna kasuks loobus, kas nekrutiks võtmise, väljarändamise või mingi muu põhjuse tõttu, siis pandi lepingusse sisse punkt, mille kohaselt võis ta vigaseks või töövõimetuks jäämise korral talu tagasi pöörduda ja sealt ülalpidamist saada.²⁵ Uuele omanikule langes kohustus hoolitseda ka vanemate eest kuni nende surmani.²⁶

Lese ülalpidamine pidi tulema pärast mehe surma talust, kuid see kehtis ainult seni, kuni ta uuesti mehele ei läinud. Selle kohta on tehtud põhjalikke ja täpseid korraldusi. Lese jaoks on määratud kindlaks aastased teravilja-, kartuli- ja teiste saaduste kogused ja rahasummad. Lisaks on ettekirjutusi

²³ Tarkiainen, "Varaühisus või varaühendus?", 120–121.

²⁴ RA, EAA.4518.1.3, l. 4–5, 10: Koonga vallakohus, lepinguraamat 1890–1891.

²⁵ RA, EAA.4621.1.2, l. 94: Kalli vallakohus, protokolliraamat 1870–1891.

²⁶ RA, EAA.4518.1.4, l. 5–6: Koonga vallakohus, lepinguraamat 1892.

tehtud loomade pidamise ja korteri ning küttepuude asjus.²⁷ Enamasti on arvestatud ka võimalusega, et lesk ei soovi uue peremehe perega ühes leivas olla või ei taha tallu elama jääda. Sellise juhtumi puhuks määrati kindlaks teatud rahasumma, mis on kõikunud väga suurtes piirides, ulatudes 50-st kuni 400 rublani.²⁸ Pahatihti ei peetud siiski tingimustest kinni, mis viis mõnikord pikaleveninud kohtuskäimisteni.²⁹

Kroonumõisates võimaldas koha põlisrendi õiguse müük esitada ostjale tingimusi, milleks enamasti oli õigus jääda kohale korterisse.³⁰ Tavaliselt on endine peremees rahuldunud rahasummaga, kuid paljudel juhtudel on ta soovinud kohale elama jääda, mistõttu lepingus määrati täpselt kindlaks, millised õigused talle jäävad, alustades hoonete ja maa kasutamisest ning lõpetades kaevust vee võtmisega.³¹ Harvem on rendikoha eesõiguse müügiga kaasnenud ka kohustus hoolitseda seal elanud vanade eest. Seejuures on rõhutatud, et kellelegi teisele – eelkõige vallale – ei peaks nende vanade ülalpidamine mingit muret põhjustama.³²

Renditalude pidajate, saunikute ja ka teiste talurahvakihtide jaoks andis vallasvara, raha ja obligatsioonide olemasolu võimalusi oma vanaduspõlve korraldada. Raha ja obligatsioonid jäid enamasti lesele, kes pidi end neist kuni surmani elatama.³³ Testamendiga pärandati vara sellele, kes lubas testaatori eest tema vanaduspäevadel hoolt kanda.³⁴ Kinnisvarata inimestele andsid väljaantud laenu võimaluse oma tulevikku kindlustada. Nii on lesk teinud vallakohtus lepingu 50 rubla suuruse laenu väljanõudmisel, kusjuures vastavalt sellele pidi kogu summa minema tütrele, kes lubas selle eest ema kuni surmatunnini toita, aidata ja lõpuks ka matta, soovimata tema jaoks vallast mingisugust abi.³⁵

Vanemate eest hoolitsemine lasus eelkõige laste õlul, kuid kui laps ei suutnud mingil põhjusel ise oma vanemate eest nende vanaduspõlves hoolt kanda, siis andis ta selle kohustuse üle inimesele, kellel see oli võimalik. Nii näiteks on Kalli vallakohtu eest sõlmitud 29. detsembril 1884. aastal leping, millele vastavalt Mande Hans Laur võttis Jakob Jakobseni vana ema enda juurde korterisse ja lubas teda toita ning ka lõpuks matta. Vastutasuks

²⁷ RA, EAA.1121.1.5, l. 1: Laeva vallakohus, aktiraamat 1891–1917; EAA.4518.1.7, l. 3.

²⁸ RA, EAA.4518.1.7, l. 4–5, 17p–18p, 63–64, 66–67.

²⁹ RA, EAA.4621.1.2, l. 74.

³⁰ RA, EAA.4518.1.7, l. 13–13p.

³¹ RA, EAA.4518.1.3, l. 1–3, 5–7.

³² RA, EAA.4621.1.2, l. 59; EAA.4518.1.4, l. 15–16.

³³ RA, EAA.4518.1.7, l. 31–32.

³⁴ RA, EAA.4518.1.7, l. 12–12p; EAA.4621.1.2, l. 39–40.

³⁵ RA, EAA.4621.1.2, l. 112p–113.

pidi saama ta kõik, mis emast pärast surma maha jääb ja lisaks pool sellest, mis oli laenuks antud rahasummast saada. Lepingus oli arvestatud ka võimalusega, et hooldaja võib surra enne hooldatavat. Sellisel juhul langes lepingus märgitud kohustuste täitmine pärijatele.³⁶

Vaeslapsed ja vallaslapsed

1804. aasta Liivimaa talurahvaseadus sätestas, et lapsed on vanemate võimu all, vanemad peavad nende elu ja tervise eest hoolt kandma, neile ülalpidamist ja kehakatet andma ning neid hästi ja kristlikult kasvatama.³⁷ Laste eest hoolitsemise eelduseks oli seega, et vanemad andsid lastele süüa, riiet ja kaitset. Kui alaealise³⁸ lapse üks vanematest suri, siis loeti ta vaeslapseks, kelle üleskasvatamise eest pidi muretsema kogukond. Vaeslaste hulka kuulusid ka leidlapsed ning nekrutilapsed.³⁹ Talurahvaseadustes oli vaeslaste eestkoste kord detailselt kirja pandud.

Kui laste isa suri, oli vallakohtu kohuseks vaeslaste kasvatamise ja nende vara eest hoolt kanda. Päranduseks jäänud vara pandi kirja ja kindlaks tehti laste osa selles. Seejärel määrati lastele eestkostjad ehk võõrmündrid, kes pidid laste pärandust hoidma ning valvama. Eestkostjaks oli enamasti lesk. Talle määrati vallaliikmete hulgast abiks hoolekandja, kelleks oli enamasti laste lähim isapoolne sugulane. Lesk valitses vara hoolekandja abiga kuni vanem poeg sai täisealiseks; ainult tütarde olemaolu korral seni, kuni üks neist läks mehele.⁴⁰ Selline kord pidi tagama vara säilimise ja lesel ei olnud vaja kohtu ees talu varalise seisu kohta aru anda seni, kuni ta ei avaldanud soovi uuesti abielluda. Talu on antud ka väimehe kätte, kuni vanem poeg saab täisealiseks ja pärib siis oma isa koha ja vara.

Varast eraldati laste osa lese uuesti abiellumise korral. Tavaliselt pidas lesk esmalt talu üksi, kuid paari aasta pärast otsustas sageli uuesti abielluda, tuues põhjenduseks, et mees hoolitseks talu eest ja aitaks vaeslapsed üles kasvatada. Vallakohus andis loa abiellumiseks ja kindlustas eelmisest abiellust lastele nende varaosa sel moel, et uus mees pidi vaeslaste osa pärandist vallaekasse sisse maksma ja talu anti tema kätte kuni laste täisealiseks

³⁶ RA, EAA.4621.1.2, l. 81–83.

³⁷ *Lihwlandi Talorahva Sääduse-raamat 13. nov 1860*, § 950.

³⁸ Laps loeti täisealiseks 17-aastasena, kuid vara sai ta valitseda alles siis, kui oli täitunud 21 aastat.

³⁹ *Lihwlandi Talorahva Sääduse-raamat 13. nov 1860*, § 543.

⁴⁰ Vajadusel võis vallakohus eestkostja või hoolekandja kinnitada ka vallalistele naistele, leskedele ning kohtu poolt nõrgamõistuslikuks või raiskajaks kuulutatud inimestele, vt Roosileht, *Vaeslastekohtud*, 55, 112–113.

saamiseni. Seejärel pidi talu minema laste kätte, kuid vastavalt vallakohtu otsusele ei võinud nad kasusia talust välja ajada, vaid ta pidi sealt oma elu lõpuni ülalpidamist saama.⁴¹

Vallakohus on vajadusel lesest eestkostjat nõustanud ja kontrollinud eestkostetava kinnisvaraga tehtavaid tehinguid. Kui ilmnes, et lesele käis talu pidamine üle jõu, siis võis kohus hoolealuste ülalpidamise korraldamiseks anda loa kinnis- või vallasvara müüa või pantida, kusjuures müük toimus sel juhul avaliku enampakkumise teel.⁴² Saadud summast tasuti esmalt võlad ja ülejäänud kapital paigutati eestkostja äranägemise järgi kas kohalikku krediidasutusse või riigi väärtpaberitesse ja intresse kasutati hoolealust(e) ülalpidamiseks. Vallakohtu ülesandeks oli kontrollida seejärel igal aastal eestkostjate ning hooldajate aasta- ning viimaks ka lõpparuannete õigsust. Vallakohus pidas vaeslaste raha ja nende olude kohta pidevalt arvet ja selle töö ulatus sõltus nii vaeslaste arvust kui ka valla hoole all olnud summadest. Nii näiteks oli Kalli vallas 1890. aastal üksteist vaeslast ja vaeslastekassas 1. jaanuari 1891. aasta seisuga 1634 rubla eest väärtpabeleid ning 81 rubla ja 57 kopikat sularahas.⁴³

Vallakohtu ülesandeks oli ka jagada pärandust olukorras, mil pärijate hulgas oli eestkosteluseid isikuid ja seista nende õiguste eest. Enamasti oli alaealistele tütardele määratud pärandiosa täisealiste tütarde osast tunduvalt suurem.⁴⁴ Lisaks tuli vallakohtul lahendada eestkostetavate ja hooldatavate ning eestkostjate ja hooldajate vahelisi tüliküsimusi. Vallakohus andis nõusoleku ja avaldas arvamust ka alaealiste adopteerimise küsimuses. Vaeslaste ja ka vaeste perede laste lapsendamine oli üsna tavaline, 19. sajandi lõpul on kasulapsi võtnud ka lastega pered ning üksikud naised. Lapsendamise puhul oli nõutav kohtulik kirjapanek, kuid argielus ei teinud talupojad ilmselt kuigi suurt vahet kasulapse ja lapsendatu vahel. Kasulaps sai perekonna liikmeks ning tal olid kõik lihase lapse õigused.⁴⁵

Vaeslaste eest hoolitsemine lasus seega allesjäänud vanema õlul ja valla abi seejuures tavaliselt ei vajatud. Vald on pidanud vaeslaste eest hoolt kandma erandjuhtudel, kui pere vaesus oli väga suur. Vaeste ja abivajajate nimekirjadesse kantud alaealised olid tavaliselt puudega, enamasti pimedad, lombakad või nõrgamõistuslikud. Tavaliselt said nad vallalt moonaks rukist ja otra ja erandjuhtudel ka raha. Pearaskus puudega inimeste hooldamises lasus aga ikkagi nende lähisugulastel. Nii on Kalli vallakohus

⁴¹ RA, EAA.4621.1.2, l. 50–53, 108.

⁴² RA, EAA.4617.1.3: Kastna (Tõstamaa) vallakohus, protokolliraamat 1844–1867.

⁴³ *Ibid.*, l. 45–47; EAA.4621.1.2, l. 44, 162–163.

⁴⁴ Tarkiainen, “Varaühisus või varaühendus?”, 124.

⁴⁵ RA, EAA.443.1.58: vallakohtute määrused lapsendamise asjus 1895–1896.

1883. aastal seadnud kohustuse aidata kolme kurttumma nende 17-aastasele lähisugulasele.⁴⁶ Kurttumma Jaan Jürgenson lubas 1887. aastal oma isalt päritud Kalli mõisamaal paikneva saunakoha väljaostu õiguse oma onupoeg Jüri Jürgensonile, lisaks lubas anda üle ka kõik majakraami ja loomad. Vastutasuks pidi onupoeg teda ja õde Evat selle eest toitma, katma, aitama ja korterit andma kuni surmani.⁴⁷ Abi vajasis enamasti ka soldatiks võetute pered. Nii on Laiksaare vallas antud Türgi sõjas hukkunud või kadunud soldatite peredele moonu, eelkõige rukkijahu, tangu ja soola.⁴⁸

Vallaslaste puhul määras talurahvaseadus, et vallaslapse isa kohus on niikaua, kuni laps ei jõua iseennast toita ega katta, talle toitu ja kehakatet muretseda. Alimentide suuruse määras kohus vastavalt isa võimale.⁴⁹ Vallaslapsi sündis 19. sajandi teisel pool maal vähem kui linnades. 1863. aasta andmetel moodustasid vallaslapsed maakihelkondades sündinutest 3,1 protsenti.⁵⁰ August Traat on väljendanud seisukohta, et alimentide maksmist ilma kohtu vahenduseta esines tollal vähe, mistõttu vallaslaste kohta tehtud sissekanded vallakohtu lepinguraamatutes jm kajastavad tõenäoliselt nende tegelikku arvu.⁵¹

Vallaslaste puhul mõistis vallakohus isalt alimendid välja ja valvas, et need tõepoolest ka välja maksti. Enamasti pöördus kohtusse vallaslapse ema koos käemehega ja teatas, et ei suuda üksi last ülal pidada ning palus, et kohus sunniks lapse isa toetust maksma. Alimentide määr on olnud väga erinev, tavaliselt 1–3 vakka rukkeid-otri, harvem 3–4 hõberubla aastas. 1875. aastal on Kalli vallas vallaslapse ema küsinud alimentidena lapse ülalpidamiseks 5 rubla aastas, kuid kohus otsustas, et isa peab maksma ainult 3 rubla aastas ja seda kuni lapse kümne aastaseks saamiseni.⁵² 1892. aastal on Suigu vallakohus vallaslapse isalt välja mõistnud 10 rubla kuni lapse kümne aastaseks saamiseni, kusjuures on märgitud, et alimente ei ole vaja maksta juhul, kui laps sureb.⁵³

Alimentide väljamõistmist mõjutasid nii moraali- kui ka protseduurnormid. Juhul, kui lapse väidetav isa ei suutnud kohtule tõestada, et lapse emal oli olnud suhe ka teiste meestega, mõisteti alimendid siiski temalt

⁴⁶ RA, EAA.4621.1.2, l. 55–56.

⁴⁷ *Ibid.*, 138.

⁴⁸ RA, EAA.929.1.228: Laiksaare vallast Vene-Türgi sõjas langenute omastele toetuse maksmise jm asjus 1888–1889.

⁴⁹ W. Güldenstübbe, *Liivimaa eraseaduse käsiraamat* (Tartu, 1881), 9.

⁵⁰ Fr. V. Jung-Stilling, *Material zu einer allgemeinen Statistik Livland's und Osel's* (Riga, 1864), 11.

⁵¹ Traat, *Vallakohus Eestis*, 191.

⁵² RA, EAA.4621.1.2, l. 27p.

⁵³ RA, EAA.446.1.18, l. 3–4: vallakohtute protokollid alimentide asjus 1893.

välja. Kui ilmnes, et vallaslapse emal oli olnud suhe mitme mehega, loeti tema nõue tühiseks.⁵⁴ Sindi vallakohus oli 1883. aastal rahulolematu, kui rase jättis kaebamata hetkel, mil tulevase lapse isa abiellus teisega, ja tuli alimente kohtu ees välja nõudma alles pärast lapse sündi. Kohus otsustas vaatamata mehe vastuseisule temalt välja nõuda lapse kasvatamiseks kokku 50 rubla, kusjuures esimesed viis aastat pidi ta maksma kuus ja viimased viis aastat neli rubla aastas.⁵⁵

Kui vallaslapse isa ei tahtnud maksmisega nõustuda, siis olid kohtu käsutuses mitmed sunnivahendid. Nii mõistis Kalli vallakohus 1883. aastal vallaslapse isalt vaatamata tema vastuväidetele välja 6 rubla kuni lapse 12-aastaseks saamiseni. Lisaks tuli tal kahe eelmise aasta eest tasuda 12 rubla kaheksa päeva jooksul. Kuna probleemid maksmisega jätkusid, siis kutsuti mees kahe aasta pärast uuesti kohtu ette ja kohus otsustas, et ta peab raha ära maksma kolme päeva jooksul, muidu antakse talle ihunuhtlust ja raha peab ikka makstud saama.⁵⁶

Valla- ja kirikuvaesed

Vaeste eest hoolitsemine tähendas eelkõige nende toitmist ning riiete ja peavarjuga varustamist. Võimalustele vastavalt püüti vaeseid siduda maatöödega ja seda täiendas vaestehoolekanne. Kõik vanadusest nõrgad, haiged ja puudega inimesed, töö- ja teenistusvõimetud, kel aitajaid ei olnud, võeti kogukonna vaeste hulka ja neile kindlustati valla poolt vajalik korrapärane abi. Osaliselt salliti ka kohalikku kerjamist.

Vaesed võib jagada kahte rühma: ühe neist moodustasid pikaajalised, kes vajasid tuge kuni surmani; teise osa moodustasid need, kes vajasid abi teatud eluperioodil ja arvati selle möödudes abivajajate hulgast välja. Siia kuulusid enamasti haiged, kes pärast tervenemist enam toetust ei vajanud, aga ka alaealiste vaes- ning vallaslaste emad perioodil, mil lapsed olid väikesed. Erakordse vaesteabi vajadus suurenes märgatavalt näljahädade ajal.⁵⁷

Valdav osa vaestest kuulusid kodakondsete hulka. Kodakondsed olid talurahvakogukonna liikmed, kes vajasid abi ja toetust, kuid kes ei olnud täielikult töövõimetud. Enamasti elasid nad püsivalt kas oma lähisugulaste või teiste kogukonnaliikmete juures, aidates võimaluse korral ka jõukohaste tööde tegemisel. Need vaesed, keda keegi püsivalt enda juurde ei

⁵⁴ RA, EAA.4621.1.2, l. 109p–110.

⁵⁵ RA, EAA.446.1.18, l. 13–14.

⁵⁶ RA, EAA.4621.1.2, l. 53, 86.

⁵⁷ Vt Seppel, *Näljaabi Liivi- ja Eestimaal; Võitlus näljaga*, 19–54.

tahtnud võtta, käisid külakorda. Külakorras käimine on 19. sajandi lõpul puudutanud eelkõige nõrgamõistuslikke. Vaeseid oli ka vabadike seas, kes olid eeltoodud rühmadega võrreldes küll veidi paremas seisus, sest neil oli elamuks oma saun ja nad pidasid enamasti ka loomi.

Abivajajate hulga ja nende eluolu kohta on teated üsnagi lünklikud. Pärnu kreisi kõigist valdadest on kogutud vaeste (nimetatud küll kerjusteks – *Bettler*) kohta põhjalikke andmeid 1818. aastal.⁵⁸ Kõik vaesed pandi nimeliselt kirja, ära märgiti nende vanus ja põhjus, miks nad toetust vajasisid. Kirja pandi ka elukoht ja olemasolevad sugulased ning detailselt kogukonna kohustused iga vaese suhtes. Nimekirjadest ilmneb, et kõik vaesed peale ühe, kes elas omaette saunas, elasid kas taludes või vabadike juures, kusjuures sageli oli tegemist talupere sugulastega (poeg, õde, kasupoeg). Talud andsid vaestele enamasti prii korteri, kuid mitte ülalpidamise. Mõnes vallas said kõik vaesed magasivilja ja abi vaestekassast, üksikutel juhtudel on antud ka leiba, soolakala ja aiasaadusi ning vanu riideid. Vaeste hulgas moodustasid valdava enamuse vanad, väiksema osa haiguse või puude tõttu töövõimetud. Puuetega inimeste hulgas tõusevad eriliselt esile pimedad.⁵⁹ Nimekirja on kantud ka üks tuleõnnetuses viga saanud laps, see kuueaastane tüdruk elas Audru kirikumõisas oma isa juures ja talle anti vaesteabina 15 rubla aastas.

Tabel 1. Vaeste arv ja osakaal Pärnu kreisis 1818. aastal⁶⁰

Kihelkond	Abi vajavaid vaeseid				Talurahva arv 1816. aastal (koos mõisateenijatega)	Vaeste osakaal (%)
	mõisa ülalpidamisel	valla ülal- pidamisel	kiriku- vaeseid	kokku		
Audru	0	6	2	8	4084	0,2
Halliste	1	35	12	48	7369	0,7
Karksi	0	8	19	27	4368	0,6
Mihkli	2	19	6	27	3386	0,8
Pärnu	0	22	4	26	3781	0,7
Pärnu-Jaagupi	0	13	26	39	5795	0,7
Saarde	0	10	6	16	2930	0,5
Tori	1	9	8	18	2551	0,7
Tõstamaa	0	11	4	15	3370	0,4
Vändra	0	10	3	13	4673	0,3
Kokku	4	143	90	237	42307	0,6

⁵⁸ RA, EAA.951.2.456: Akte betr. Bettler im Kreise 1818–1820.

⁵⁹ Vt ka Marten Seppel, “Kui haiged olid talurahva silmad Liivimaal 19. sajandi alguses?“, *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat* (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2011), 144–172.

⁶⁰ RA, EAA.951.2.456; andmed talurahva arvu kohta 1816. aastal: Herbert Ligi, “Talurahva arv ja paiknemine Lõuna-Eestis aastail 1711–1816”, *TRÜ Toimetised*, 316. *Uurimusi Läänemere maade ajaloo*st, 1 (Tartu, 1973), 60–65.

Kokku oli Pärnu kreisis 1818. aastal 237 abivajajat, kellest valdav osa (62%) olid valla ülalpidamisel ning ülejäänutest valdav osa sai kiriku abi. Kirik oli siin selgelt oluliseks administratiivseks institutsiooniks vaesteabi osas. Mõisad pidasid ülal ainult üksikuid inimesi, tõenäoliselt endisi mõisateenijaid. Vaeste osakaal talurahvast oli väga väike ja jäi kõikides kihelkondades alla ühe protsendi. Kui enamasti oli suurem osa vaestest valla ülalpidamisel, siis Pärnu-Jaagupi kihelkond oli erandlik, sest seal kuulus enamik abivajajatest kirikuvaeste hulka.

Ka Viljandi kreisist pärinevad samast aastast andmed, kuid need ei ole nii selged ja detailsed kui Pärnu kreisi puhul. Viljandi kreisis on vaeste hulgas palju neid, kes vajasisid abi ajutiselt ja teiste seast tõusevad selgelt esile soldatiledes, kellele anti moona teraviljas.⁶¹

Tartu kreisi vaeste kohta on võimalik üldpilti saada Tartu sillakohtu 1859. ja 1878. aasta ankeetidest.⁶² Kuigi ankeedi küsimustik puudutab kerjuseid (*Bettler*), ilmneb lähemal uurimisel, et tegemist on hoopis abi vajavate vaestega, kelle hulgas nn tõelised kerjused, kes elasid almustest, moodustasid suhteliselt väikese osa. Vaeste hulgas moodustasid kõige suurema rühma vanad, aga ka puudega inimesed ning parandamatult haiged. Kokku oli Tartu kreisi vaeste nimekirja 1859. aastal kantud 646 nime.

Vaeste osakaalu väljaselgitamisel on võimalik aluseks võtta mõisa talurahva arv 1858. aasta hingeloendite põhjal. Tabelis 2 on esitatud vastavad andmed 32 Tartumaa mõisa kohta ja nende puhul ilmneb, et vaeste osakaal on kõikides mõisates jäänud alla kahe protsendi ja enamasti aga alla ühe protsendi. Kõrvutades neid andmeid Pärnumaalt 1818. aastal kogutud teadetega (tabel 1), võib teha järelduse, et vaeste osakaal Liivimaa Eesti alal ei olnud 19. sajandi esimese poole jooksul märkimisväärselt kasvanud.

Kõige suurem oli vaeste osakaal Alatskivi ja Tähtvere mõisas (vastavalt 1,9 ja 1,6 protsenti talurahvast), samal ajal kui enamikes mõisates jäi see ühest protsendist allapoole. Vaeste hulgas moodustasid vanad rohkem kui poole, ülejäänute puhul oli vaesusesse langemise põhjuseks kas haigus või puue, eelkõige pimedaks jäämine, aga ka nõrgamõistuslikkus. Kõik nimekirja kantutest ei saanud valla poolt abi (eelkõige need, kellel oli pere või lapsed). Tähtvere vaestele ei antud üldse mingit toetust, mistõttu kõik 28 vana ja haiget inimest kerjasid talust talusse liikudes.

⁶¹ RA, EAA.952.1.687: Akte betreffend die statistische Nachrichten über Zahl der Bettler und hilfsbedürftigen Armen 1818.

⁶² RA, EAA.949.1.1207, 1954.

Tabel 2. Vaeste arv ja osakaal Tartu kreisi mõisates 1859. aastal⁶³

Mõis	Vaeseid	Talurahva arv 1858. aastal	Vaeste osakaal (%)
Alatskivi	44	2270	1,9
Aru	12	852	1,4
Avinurme	23	3860	0,6
Jõgeva	12	1615	0,7
Kaarepere	9	887	1,0
Kaiavere	15	1599	0,9
Kassinurme	0	376	0
Keeri	1	145	0,7
Kivijärve	7	538	1,3
Kokora	6	1166	0,5
Kudina	8	1727	0,5
Kukulinna	0	83	0
Kuremaa	15	1066	1,4
Kärde	1	474	0,2
Laeva	8	931	0,9
Laiuse	17	2080	0,8
Laius-Tähkvere	5	3679	0,1
Luke	2	844	0,2
Meeri	2	899	0,2
Pangodi	0	747	0
Pringi	2	607	0,3
Restu	2	531	0,4
Saadjärve	0	995	0
Sangaste	25	3513	0,7
Tabivere	2	465	0,4
Tarakvere	4	852	0,5
Tõlliste	4	819	0,5
Tähtvere	28	1708	1,6
Uniküla	1	819	0,1
Unipiha	2	779	0,3
Vana-Nõo	0	373	0
Visusti	2	931	0,2

Hoolekanne 19. sajandi teisel poolel

19. sajandi teisel poolel leidsid Liivimaa külaühiskonnas aset mitmed pöördelised muutused, mille puhul tuleks siinkohal esile tõsta eelkõige üleminekut raharendile, maade kruntimõõtmist ja talude päriksostmise

⁶³ RA, EAA.949.1.1954. 1858 aasta hingeloenduste andmed pärinevad järgmistest diplomitöödest: Priit Pirsko, *Rahvastikuliikumine Sangaste kihelkonnas 18. sajandi lõpul ja 19. sajandil (1782–1881)* (Tartu Riiklik Ülikool, 1987); Aasa Saavaste, *Põhja-Tartumaa rahvastik 1782–1858 (talurahva arv, dünaamika, sooline koostis)* (Tartu Riiklik Ülikool, 1982); T. Ustav, *Nõo kihelkonna asustus XVI sajandist XIX sajandi keskpaigani* (Tartu Riiklik Ülikool, 1975).

algust.⁶⁴ Kuna talusid ei müüdnud tavaliselt senistele peremeestele, pidid talude väljaostmisega seoses paljud pered oma senisest elukohast lahku-
ma.⁶⁵ Kui varem oli tavaline, et vanade ja haigete eest kanti hoolt taludes, kus nad olid varem teeninud, siis nüüd hakkas see olukord muutuma. Kuna väljaostetud taludel lasusid suure võlad, siis hakati neis tööjõu pealt kulusid kokku hoidma ja püüti võimaluse korral oma pere jõududega hak-
kama saada.⁶⁶ Sotsiaalsed piirid pererahva ja maatarahva vahel muutusid palju selgemaks.⁶⁷ Taludes üleliigseteks osutunud inimesed olid sunnitud minema mõisa palgatöolisteks või suunduma linnadesse.⁶⁸

Kuna Tartumaalt on olemas vaeste kohta andmed ka 1878. aastast, siis võimaldab see jälgida, mil moel ilmneb ühiskondlike ja majanduslike olude muutumise mõju vaeste hoolekandes. Vaeste üldarv oli Tartu kreisis 1878. aastaks 1859. aastaga võrreldes kasvanud rohkem kui kolm korda. Vaeste osakaalu väljaselgitamiseks 1878. aastal on võimalik kasutada 1881. aasta rahvaloenduse andmeid, kus on antud kihelkonna elanike üldarv, mitte ainult talurahvaseisusesse kuulunute arv. Seega on vaja arvesse võtta, et vaeste tegelik osakaal võib tabelis 3 esitatust olla veidi (mõne kümnendikukoha võrra) suurem. Kuna rahvaarv oli jõudsalt kasvanud, siis ilmneb, et vaeste osakaal küll suurenes, kuid mitte märkimisväärselt, ulatudes 1878. aastal 1,5 protsendini.

Vaestest valdav osa (86,4%) said vallalt (ja erusoldatid kroonult) toetust, kuid ülejäänud elasid ainult almustest. Selles osas võib kihelkondade vahel täheldada vägagi suuri erinevusi. Nii näiteks elas almustest Otepää kihelkonnas 35 protsenti ja Kodavere ning Torma kihelkonnas rohkem kui 26 protsenti vaestest. Seevastu Sangaste kihelkonnas oli nende osatähtsus väga väike, ainult 1,8 protsenti. Suured erinevused ilmsesid ka valla tasandil. Kõik abivajajad said toetust veidi rohkem kui pooltes (52,7%) valdades. Tavaliselt kuulusid selliste hulka väiksema rahvaarvuga vallad (Torma kihelkonnas Tarakvere, Tõikvere, Vaiatu ja Vötikvere), kuid ka mitmed suurematest (näiteks Sangaste). Kõik vaesed said toetust ka näiteks Palamuse kihelkonna valdades, välja arvatud Roelas.

⁶⁴ Rosenberg, "Muutused maaühiskonnas", 130–149.

⁶⁵ Vt Kersti Lust, "Kas Eestis osteti päriseks oma esivanemate talud? Taluperemeeste vahetumisest 1840–1889", *Tuna*, 4 (69) (2015), 33–50.

⁶⁶ Rosenberg, "Muutused maaühiskonnas", 131.

⁶⁷ Juhan Kahk, *Talude pärisestostmise aegu* (Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1993), 97–98.

⁶⁸ Juhan Kahk, "Uue põllumajanduse algus Eestis 1860–1880", *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused*, 2 (43) (1994), 107–108.

Tabel 3. Vaeste arv ja osakaal Tartu kreisi kihelkondades 1878. aastal⁶⁹

Kihelkond	Vaeseid			Elanike arv 1881. aastal	Vaeste osakaal elanikkonnast (%)
	valla ülalpidamisel	kerjuseid (ela- vad almustest)	kokku		
Kambja	185	26	211	8948	2,4
Kodavere	71	26	97	10753	0,9
Kursi	67	6	73	4891	1,5
Laiuse	135	12	147	11424	1,3
Maarja- Magdaleena	113	20	133	8430	1,6
Nõo	136	13	149	9094	1,6
Otepää	104	56	160	9147	1,7
Palamuse	67	8	75	5190	1,4
Puhja	72	6	78	5354	1,5
Rannu	45	7	52	4246	1,2
Rõngu	75	4	79	6939	1,1
Sangaste	202	3	205	11315	1,8
Tartu-Maarja	240	10	250	13580	1,8
Torma	68	24	92	14945	0,6
Võnnu	173	49	222	13993	1,6
Äksi	136	23	159	8813	1,8
Kokku	1889	293	2182	147062	1,5

Valdava enamuse vaeste seas moodustasid need, kes vajasisid püsivat abi. Nende hulgas moodustasid rohkem kui poole (60,4%) vanadusest põdu-
rad, suur oli ka parandamatu haigusega ja puudega inimeste osakaal. Vii-
maste hulgas oli kõige rohkem pimedaid, kes moodustasid 5,4 protsenti
vaestest. Ajutiselt ja püsivalt abivajajate suhe oli 1:14. Ajutiselt hoolekande
alla võetute seas oli kõige suuremaks rühmaks alaealised, kes moodusta-
sid kõikidest vaestest 5,4%. Muudel põhjustel (tuleõnnetus, ikaldus, muud
ootamatud põhjused) ajutiselt vaesunute osakaal oli vaeste hulgas väga
väike (alla ühe protsendi).⁷⁰ Sellest võib järeldada, et töövõimelistel inimes-
tel oli praktiliselt võimatu pääseda valla hoolekande alla. Tõsiste raskuste

⁶⁹ RA, EAA.949.1.1207; talurahva arv 1881. aastal: Fr. V. Jung-Stilling, W. Anders, *Ergebnisse der livländische Volkszählung, Theil I, Band III: Die zählung auf dem flachen Lande* (Riga, 1884), 1, 46–73. Kihelkondade puhul on aluseks võetud elanike arv ilma sõjaväelasteta. Sellest on maha arvamata mittemateriaalse tootmise sfääris tegutsenud inimesed (mõisaomanikud, arstid jt), sest neid ei ole kihelkonna tasemel võimalik eristada. Tartu kreisis oli neid kokku 789. Kui nad kreisi elanike arvust maha arvata, siis jääb vaesete osakaal kreisi tasemel enam-vähem muutumatuks (vastavalt 1,48 ja 1,49 %). Seega on kihelkonna taseme puhul arvesse võtta, et vaeste tegelik osakaal – mille puhul on valla liikmete hulka mittekuuluvad elanikud välja arvatud – võib tabelis esitatud arvust veidi, kõige rohkem kümnendikkohta võrra suurem olla.

⁷⁰ RA, EAA.949.1.1207.

ilmnemisel oli talupoegadel omad strateegiad ellujäämiseks ja peamiseks abinõuks ikkagi laenu võtmine magasiidast või naabritelt saadav abi.⁷¹

Naistel, eriti leskedel, oli suurem oht vaesusesse sattuda kui meestel, seda näitab naiste suur osakaal vaeste seas (61,9%). Ilmneb, et kuigi maaühiskonnas olid toimunud suured muutused, jäid valla hoolekande alla langemise põhjused ja erinevate vaeste kategooriate proportsioonid 19. sajandi jooksul enam-vähem muutumatuteks. Vaesteabi alla kuulusid endiselt eelkõige vanad, aga ka haiguse või puude tõttu töövõimetud.

Vaesteabi koosnes tavaliselt moona jagamisest, kusjuures magasiidast said vaesed enamasti rukist, nisu ja otra. Kõige tavalisem oli, et vaesele anti 2 vakka rukist ja 1 vakk nisu aastas. Vili anti välja valla magasiidast ja see oli valla kulul, seega ei olnud tegemist mitte laenu, vaid toetusega. Lisaks tasuti nende haigla- ja matusekulusid ning suuremas hädas olijad said ka raha, mille suurus varieerus sõltuvalt vajadusest ja valla võimastest. Vaestele jagatav raha pärines enamasti trahvisummadest. Vaeseid hooldasid enamasti nende lähisugulased, kelle juures nad olid ka korteris, kuid need, kel puudud oma kindel peavari, saadeti külakorda.⁷² Erusoldatitele oli ette nähtud kroonu abi. Sarakuste vallas mainitud juhul on selle suuruseks olnud 3 rubla kuus.⁷³ Lisaks on kõige raskemas olukorras vaeseid toetanud ka kirik, kes jagas raha almustest. Nii on see näiteks Kodavere kihelkonnas ulatunud kahest rublast kuni 48 rublani.⁷⁴ Üksikutele vaestele, ilmselt endistele mõisateenijatele, on andnud abi mõis.

Põhiraskus vaestehoolekandes jäi valla kanda nii nagu see oli olnud ka kriisiaegadel. 1867.–69. aasta näljaajal lasus kogu vastutus nälgijate toitmisest eest nälgijail endil ja vallas.⁷⁵

Raha vaeste ülalpidamiseks koguti kõigilt maksumaksjatelt, kuid sellele lisandus veel üsnagi suur osa, mis nõuti sisse ainult taluperemeestelt. Abivajajate ja raha maksjate proportsionaalset suhet võimaldavad hinnata Kodavere kihelkonna kohta kogutud andmed. Sealses Pala vallas tuli 1895. aastal iga abivajaja kohta umbes 30 ja Ranna vallas 47 maksumaksjat.⁷⁶

Valla abi vajati ka ootamatu haigestumise korral. Enamasti hooldati lähimasteta haiget talus, kus ta oli teeninud, kuid kui haigus venis pikale, siis pandi ta valla hoole alla, kes otsis haigele põetaja. Tavaliselt leiti koht

⁷¹ Vt Seppel, *Näljaabi Eesti- ja Liivimaal*, 69–103, 114–136, 343–356.

⁷² Traat, *Vallakohus Eestis*, 92–93.

⁷³ RA, EAA.949.1.1207, pagineerimata.

⁷⁴ RA, EAA.1256.1.278: EELK Kodavere kogudus, toimik kirikuvaeste, kerjaste ning sisemisjoni asjus.

⁷⁵ *Võitlus näljaga*, 44.

⁷⁶ RA, EAA.1256.1.278.

vähempakkumise teel. Vabadikele on see andnud võimaluse veidi lisa teenida, haige hooldamise eest on tasutud näiteks erusoldatile. Nii näiteks on Kalli vald 1883. aastal lubanud haige põetamise ja enda juurde korterisse võtmise eest maksta 1 rubla kuus.⁷⁷ Vald oli haige tüdruku põetajale lubanud 1884. aastal 4 rubla ja 50 kopikat raha ning andnud 107 kubu.⁷⁸ Haige ülalpidamiseks on raha kogutud valla elanike käest iga haige jaoks eraldi ja see nõuti sisse koos teiste vallamaksudega.⁷⁹ Võimaluse korral tasus haige oma söötmise, ravitsemise ja korteri eest siiski ise või nõuti see välja temal saada olevatest rahadest.⁸⁰

Vaestemajad

Valla vaestemaja oli mõeldud nendele kogukonna liikmetele, kes olid peavarjuta ega suutnud tööd teha ning sellega endale elatist teenida. Võib arvata, et maal – nii mõisa kui ka valla vaestemajades – kehtisid enam-vähem samad reeglid kui linnades. Pärnu linna vaestemaja eeskirjas 1806. aastast on kirjas, et vaesed saavad sealt korteri, kütte ja elatise ning vajalikud suve- ja talveriiDED. Kuna nad said vaestemajast ülalpidamise, ei võinud nad tegeleda kerjamisega. Vaestemaja elanikud ei võinud kingitusi vastu võtta ja pidid olema kohal talvel kell viis ja suvel kell seitse õhtul. Vastavalt oma tervislikule seisundile pidid nad osalema vaestemaja töödes. Vaestemajal oli tavaliselt ülevaataja, kes pidi korraldama vaestemaja elu ja pidama arveraamatut.⁸¹

Maakihelkondades oli 19. sajandi esimesel poolel vaestemaju veel vähe. Nii näiteks ei olnud Pärnu kreisis 1818.–20. aastal ühtegi vaestemaja, kõik hoolekannet vajavad talupojad elasid taludes.⁸² Nõo kihelkonnas oli vaestemaja olemas juba 1831. aastal: kihelkonna 24 kirikuvaesest elas 12 vaestemajas ja 12 sellest väljaspool.⁸³ Tartu kreisi vaestemajade kohta on võimalik saada täielikku ülevaadet alles 1883.–87. aastast pärit ankeetküsitluste põhjal.⁸⁴ Mõisa- ja vallapolitsei saatis ankeedi vastused sillakohtusse enamasti järgmise aasta alguses. Kokku oli 1883. aastal kreisis 7 mõisa ja 32

⁷⁷ RA, EAA.4621.1.2, l. 92.

⁷⁸ *Ibid.*, l. 78.

⁷⁹ *Ibid.*, l. 50, 56–57.

⁸⁰ *Ibid.*, l. 50, 92.

⁸¹ RA, EAA.1000.2.4435: Pärnu magistraat, Reglement für das Armenhaus 1806.

⁸² RA, EAA.951.2.456.

⁸³ RA, EAA.1259.1.175: EELK Nõo kogudus, kiriku-, raamatu- ja vaestekassa arveraamat 1816–1847.

⁸⁴ RA, EAA.949.1.1210, 1214, 1217, 1223.

valla vaestemaja 327 elanikuga. Kui võrrelda omavahel Tartu kreisi vaeste arvu 1878. aastal ja 1883. aastal vaestemajas elanute arvu, siis ilmneb, et vaestemajas elas umbes 15% vaestest. Võrdluseks annab võimaluse asjalu, et 1878. aasta valdade ankeetvastustes on väidetud, et vaeste arv püsib aastast aastasse enam-vähem samal tasemel, mistõttu võib eeldada, et viie aasta jooksul olukord järsult ei muutunud.

Enamikes Tartu valdades (75 protsendis) vaestemaja puudus, kuid mõnel pool oli neid isegi mitu: Tähtvere ja Vara vallas oli kaks, Alatskivil aga koguni viis vaestemaja ja sellele lisandus veel üks mõisa vaestemaja. Inimeste arv vaestemajades oli vägagi erinev, mitmel pool (Hellenurme, Härjanurme, Leedi) oli neid ainult 1–3, seevastu Vara ja Vedu vaestemajas oli 21 ja Raadil koguni 34 elanikku. Keskmiselt elas ühes vaestemajas 8,4 elanikku.

Mõnel puhul võib arvata, et 1883. aasta küsitlusele ei vaevutud korralikult vastama, mistõttu selle andmed on üksikute valdade puhul puudulikud. Nii näiteks ilmneb Suure-Kambja 1885.–86. aasta ankeedi vastusest, et seal oli selleks otstarbeks ehitatud vaestemaja, korralik vanapoolne hoone, kuid 1883. aasta ankeedis seda ei mainita. Enamasti olid vaestemajad ehitatud just selleks otstarbeks, kusjuures mõnel juhul on teada ka ehitamise umbkaudne aeg. Vorbuse vaestemaja ehitati ilmselt 1871. aastal ja selle õlgkatuse ja telliskiviahjuga puumaja väärtuseks loeti 1885. aastal umbes 50 rubla. Härjanurme vaestemaja ehitati tõenäoliselt 1879. aastal. Mitmel pool on vaestemaja ehitatud alles 1880. aastatel, nii näiteks on 1885. ja 1886. aasta ankeedis märgitud uusi vaestemaju Aakres, Laatres ja Hellenurmes. Hellenurme uus vaestemaja ehitatigi 1885. aastal ja seejärel jäi vana vilets vaestemaja tühjaks. Kudina ja Kursi kirikumõisa ning Torma vaestemajad valmisid 1885. aastal ja vaesed pandi sinna elama järgmisel aastal. Tõikvere vaestemaja oli samuti uus, nii et 1885. aastal ei elanud seal veel kedagi. Ka Meeri vaestemaja valmis 1885. aastal ja selle ehituse peale kulus sel aastal kokku 500 rubla, kusjuures selle kulu kandsid kõik valla liikmed.

Mitmel pool on mingiks muuks otstarbeks ehitatud hooneid vaeste jaoks kohandatud. Nii näiteks kasutati Kriimanis ja Udernas vaestemajana vana koolimaja ja Käreveres ning Kirepis vana kohtumaja. Laatres üüriti vaestemajaks vana talumaja, kus oli pliit sees ja korsten peal. Otepää kirikumõisas kohandati vaeste jaoks 1886. aastaks ja Saare mõisas 1887. aastaks ümber mingi vana hoone. Mõnel pool on vaestemaja ka kadunud, nii toimus näiteks Kastres, kus vaestemaja põles 1887. aastal.

Kuigi mitmes vallas ehitati vaestemaja just 1880. aastatel – mille tulemusel näiteks Tartu kreisi vaestemajade arv kasvas 1887. aastaks 56-ni⁸⁵ – ei saanud sel ajal plaanid siiski mitte alati teoks. Nii näiteks arutas Laiksaare volikogu 26. aprill 1889. aastal vaestemaja ehitamist. See pidi olema sindlikatuse, kahe ahju ja ühe korstnaga ning nelja toaga, kusjuures igasse tuppa oli kavandatud üks aken. Lisaks oli vaja sisustada ka köök ja sahvver. Plaan jäi aga katki, sest ehitamine oleks 170 rubla maksma läinud ja volikogu pidas seda paljuks.⁸⁶

Enamasti elasid 1880. aastatel vaestemajas vanad ja parandamatult haiged, kuid üksikutel juhtudel on seal ajutiselt peavarju leidnud ka hätta sattunud väikeste lastega naised. Naised olid vaestemaja elanike hulgas suures ülekaalus: 1883. aastal oli meeste ja naiste suhe Tartu kreisi vaestemajades 1 : 1,8, seega ületas naiste arv meeste arvu peaaegu kahekordselt.⁸⁷ Vaestemaja talitaja sai vallast palka. Raha koguti nii vaestemaja ehitamiseks kui ka ülalpidamiseks annetuste, kingituste ja korjanduste teel. Vaestemaja elanikud kasvatasid ise kapsaid, porgandeid, sibulaid, peete ja kartuleid ning peeti ka siga. Nii toidukraami, riideid kui ka kütet saadi lisaks ka vallaelanikelt kingitustena.

Aruannetes on ka mainitud, kui palju vald kulutas vaestemaja ja selle elanike ülalpidamiseks. Enamasti pakkus vald vaestemajas ainult elukoha ja elamiseks vajalik raha pidi tulema kas vallast või laste käest (Ilmatsalu). Vallast said vaesed moona, mis oli küll igal üksikul juhul täpselt kindlaks määratud, kuid aruannetes ilmneb see ainult üldkogusena. Mõningatel juhtudel on siiski esitatud kokkuvõtlikud summad, mis kõiguvad väga suures ulatuses, ilmselt arvestusaluse ebaühtluse tõttu. Kuigi mõnes vallas on arvestatud kõik kulud kokku, on enamasti kirja pandud ainult ülalpidamiskulud, mis sõltusid eelkõige elanike arvust. Näiteks kulus Aakres vaestemaja ja selle nelja elaniku ülalpidamiseks 1886. aastal 35 rubla. Laates on aga 1887. aastal kulunud 11 vaese ülalpidamiseks 144 rubla 32 kopikat ja lisaks 26 rubla 55 kopikat ravitsemiseks, seega 15 rubla 50 kopikat vaese kohta. Üksikutel juhtudel on arvepidamine vägagi täpne. Nii näiteks kulus Härjanurme vaestemaja ülalpidamiseks 1885. aastal, mil seal elas kokku üheksa inimest, 331 rubla 46 kopikat. 1886. aastal olid kulud 346 rubla 57 kopikat, kusjuures sellest moodustas vallaliikmete käest sissenõutud vaeste vili, puuvedu ja trahvirahad 185 rubla 57 kopikat, taluperemehed olid kininud söögikraami 64 rubla eest ja mõisniku panus ulatus 97 rublani.

⁸⁵ RA, EAA.949.1.1123.

⁸⁶ RA, EAA.929.1.228.

⁸⁷ RA, EAA.949.1.1210.

Tabel 4. Vaestemajade arv Tartu kreisis 1883.–87. aastal⁸⁸

Vald	Vaestemajade arv			
	1883	1885	1886	1887
Aakre	0	1	1	1
Alatskivi*	6	6	6	6
Hellenurme	1	1	1	1
Härjanurme	1	1	1	1
Ilmatsalu	1	1	1	1
Jõgeva	1	1	1	1
Kaagvere	1	1	1	1
Kaiavere*	2	0	2	2
Kastre	1	1	1	0
Keeri	0	1	1	1
Kirepi	0	1	1	1
Kriimani	1	1	1	1
Krüüdneri	0	1	1	1
Kudina	0	0	1	1
Kursi km	0	1	1	1
Kärevere	0	1	1	1
Laatre	0	0	1	1
Laiuse	0	0	0	1
Leedi	1	1	1	1
Luunja	1	1	1	1
Meeri	1	1	1	1
Neeruti	1	1	1	1
Mäksa ja Poka	1	1	1	1
Otepää km	0	0	1	1
Pala*	2	2	2	2
Puurmani*	2	2	2	2
Raadi	1	1	1	1
Rannu	0	1	1	1
Reola	0	1	1	1
Roela	1	1	1	1
Saare	0	0	1	1
Sangaste*	2	2	2	2
Sarakuste*	1	1	1	1
Suure-Kambja	0	1	1	1
Tarakvere	0	1	1	1
Torma	0	1	1	1
Tõikvere	1	1	1	1
Tähtvere	2	2	2	2
Uderna	1	1	1	1
Vaiatu	1	1	1	1
Vana-Nõo	0	1	1	1
Vara	2	2	2	2
Vasula	1	1	1	1
Vedu	1	1	1	1
Vesneri	0	1	1	1
Vorbuse	1	1	1	1
Kokku	39	50	56	56

*Alatskivi mõisal oli 1 ja vallal 5 vaestemaja, Kaiaveres oli 2 mõisa vaestemaja, Palal, Puurmanis ja Sangastes oli 1 mõisa ja 1 valla vaestemaja, Krüüdneris ja Sarakustel 1 mõisa vaestemaja.

⁸⁸ RA, EAA.949.1.1210, 1214, 1217, 1223.

Vaestemaja puhul oli oluline selle varustamine küttepuudega ja kütmine, kusjuures hoolt oli vaja kanda ka küttekollete korrashoiu eest. Enamasti on mõis andnud valla vaestemajadele küttepuud.⁸⁹ Nii näiteks oli Alatskivi vallas viis väikest puust vaestemaja, kus elas kokku 12 inimest, kes ei saanud vallalt mingit rahalist abi, vaestemajade küttepuud kinkis mõis ja kohalikud taluperemehed vedasid need kohale. Ka Kastres andis mõis vaestemajale prii kütte ja mõnele vaesele ka leiba. Härjanurme vaestemaja ehitamiseks andis mõis ehitusmaterjali ja hiljem ka küttepuud.

Vastehitatud vaestemaja võis olla valla kõige parem ehitus, mis võis tekitada kiusatust kasutada seda hoopis teisel otstarbel. Nii valmis Karksi vallas 1886. aastal valla keskele tulevikku arvesse võttes korralik vaestemaja, kus ilmselt kohe hakati pidama vallakohtu istungeid. Kuberneriga käsuga keelati see 1887. aastal, tuues põhjenduseks, et kohut ei või pidada vaeste, töbiste ja haigete keskel. Probleem muutus uuesti aktuaalseks 1890. aasta juunis, mil Pärnu kreisi II jaoskonna talurahvaasjade komissar käis Karksi vallakohtu ja vallamaja revideerimas ning nimetas üüritud vallamaja kõrtsiks ja käskis kohtupidamise kuni uue vallamaja valmimiseni viia vaestemajja.⁹⁰

Vaestemajad olid vallapolitsei järelevalve all, enamasti vastutas nende eest vallavanem. Vallakasaka ülesannete hulka kuulus ka vaestemaja haigete eest hoolitsemine. Tartu kreisi vaestemajadel enamasti ülevaataja puudus. Härjanurmes oli üks vaeste seast ülevaatajaks ja söögikeetjaks, seevastu Kudina ja Vaiatu vaestemajadel oli eraldi ülevaataja.⁹¹ Vaestemajasid revideeriti regulaarselt, pöörates tähelepanu selle üldisele seisukorrale ja puhutusele. Nii näiteks anti Vötikvere vaestemaja ülevaatusel 1901. aastal teada, et vaestemaja asus heal soodsa pinnasega kohal valla keskel ning selle katus ja ukсед olid korras. Vaestemaja puhtus oli rahuldav ja seal elas 13 inimest, kujuures naised tegelesid käsitööga, kuid mehed mitte. Elanikest kolm olid haiged. Vajadust uue vaestemaja järele ei olnud. Teine vaestemaja oli Kõnnus, ka see oli heas korras ja puhas. Kõnnu vaestemaja paiknes vallamajast 2,5 versta kaugusel ja ka seal puudus vajadus uue vaestemaja järele. Elanikud said vallalt raha ja nende seas oli kaks haiget naist.⁹²

Igapäevaelu kohta vaestemajades allikad paraku puuduvad, enamasti on meie käsutuses vaid vara puudutavad teated ja informatsioon formaalsete reeglite kohta. 20. sajandi alguses ehitatud Kolga-Jaani kiriku vaestemaja

⁸⁹ RA, EAA.949.1.1210.

⁹⁰ RA, EAA.296.6.1064: Karksi valla kaebus 1887; EAA.296.6.3217: Karksi vallakohtu kaebus 1890.

⁹¹ RA, EAA.949.1.1210, 1214, 1217, 1223, pagineerimata.

⁹² RA, EAA.3223.1.416, l. 75: Vötikvere vallavalitsus, koolide ja vaestemaja revisjoni aktid 1901.

kohta on säilinud mitmed arveraamatud, mis võimaldab saada ülevaadet vaestemaja ehitusloo majandusliku külje ja ka sealsete olude kohta.⁹³

Kolga-Jaani vaestemaja ehitamine oli üsna pikk protsess, mis algas raha kogumisega. 1902. aastal oli vaestemaja ehitamise jaoks kogutud 82 rubla ja 88 kopikat, sellele lisandus kingitustena saadud 11 rubla ning taluperemehe testamendi alusel saadud 50 rubla. Raha oli paigutatud Põltsamaa laenu- ja hoiukassasse, kust saadi ka protsente. Järgenud aastatel on annetustena saadud enamasti 6–20 rubla aastas, millele lisandus vaestekassast 2 kuni 10 rubla. Kuna 1907. aastal algas vallamaja ehitamine, siis raha kogumine intensiivistus. See toimus annetuste, korjanduste ja näitusmüügi korraldamise teel, kusjuures viimane tõi sisse koguni 300 rubla, mille tulemusel oli 1907. aasta juunis koos 636 rubla 89 kopikat.⁹⁴ Vaestemaja jaoks hakati ostma ka inventari, kusjuures esimeste ostudena läksid kirja lihatünder, veetoober, pang, taldrikud, lusikad, teekannud, seinakell, söögilaud, piibel, lauluraamat, viis voodit, vasklühter, teekann, pannid, potid, leivalabidas ja kirves. Vaestemaja jaoks hangiti ka 31 käterätikut, 17 voodilina ja padjapüüri ning üheksa voodi aluskotti. Ametisse pandi vaestemaja talitaja, kes vahetus peaaegu igal aastal. Kuigi vaestemaja elanike arv ei ole teada, võib eeltoodu põhjal arvata, et seal oli arvestatud kohti viiele kuni üheksale inimesele.

Kolga-Jaani vaestemaja sai valmis ja hakkas tegutsema 1907. aastal, mille üle saab otsustada väljaminekute põhjal.⁹⁵ Sel aastal osteti vaestemaja jaoks seepi, odrajahu, rukkijahu, tangu, ube, herneid, liha, vorsti, leiba, võid, kartuleid, suhkrut, piima, teed, hapukapsaid, silku, soola, heeringaid, mannat, riisi ja suhkrut. Lisaks põhjustas väljaminekuid tuletikkude, lambiklaasi, petrooleumi ja puude ostmine. Vaestemajal oli oma aiamaa, selle kohta annab tunnistust asjaolu, et mais osteti kapsataimi ja porgandi, sibula- ning peediseemet, hiljem hakati kasvatama ka kartulit. 1911. aastal pidas vaestemaja ka siga, kes tapeti järgmise aasta veebruaris ja kevadel osteti uus pörsas.

Kolga-Jaani vaestemaja väljaminekud olid 1908. aastal kokku 248 rubla ja 69 kopikat ning see summa tuli valdadelt ja üksikisikutelt, lisaks väiksem summa ka vaestekassast. Järgenud aastatel need kulud veidi kasvasid, ulatudes 1912. aastal juba 365 rubla ja 85 kopikani. Raha kulus lisaks toiduainetele ka saabaste ning villaste riiete ja arstirohtude peale. Viletsa hügieeni kohta annab tunnistust see, et 1914. aastal oli juba vaja ka prussaka- ja

⁹³ RA, EAA.1285.1.369: Kolga-Jaani vaestemaja arveldusraamat 1902–1909.

⁹⁴ RA, EAA.1285.1.372: korjanduse vihikud vaestemaja heaks 1907.

⁹⁵ RA, EAA.1285.1.370: Kolga-Jaani vaestemaja arveldusraamat 1907–1917.

lutikarohtu. Vaestemajas on kõige pidulikum olnud jõuluaeg. 1909. aastal oli vaestemajas jõulupuu ja elanikele annetati päränikuid ja piparkooke ning õunu. Vaestemaja talitajale tehti enamasti jõuluks ka kingitus. Taludest toodi vaestemajale kingitusi ka teistel aegadel, enamasti oli selleks suitsuliha, leib, õunad ja jahu, annetatud on ka kütet ja riideid.

Kerjused

Kerjused võib jagada kolme suuremasse rühma. Neist esimese moodustasid nn elukutselised kerjused, kes ei piiranud oma liikumist kindlate geograafiliste raamidega, ja teise nn kohalikud kerjused, kes liikusid kitsal piiratud territooriumil oma kihelkonnas. Neile lisandusid kolmanda rühmana ajutised kerjused.⁹⁶ Kirikuuksel võisid kerjata need oma valla vaesed, kel oli selleks luba. Kohalikud kerjused sulasid kõige kergemini oma valla sotsiaalsesse mustrisse. Väiksemas kogukonnas tunti iga kerjust ja keegi ei kahelnud tema õiguses elada almustest. Võõras kerjus seevastu äratas kohe rahutust ja tekitas küsimusi. Kui suuremates linnades oli raske tunda iga üksikut kerjust ja teada, kas tal oli kerjamiseks õigus, siis maal oli see tunduvalt lihtsam.

Kuigi politseikorralduste alusel oli kerjamine ja hulkumine keelatud ja kerjuseid püüti tagasi saata oma kodukohta⁹⁷, osutus see kerjuste arvukuse tõttu praktikas 19. sajandi teisel poolel ilmselt võimatuks. Tavaliselt anti taludes kerjusele leiba ja öömaja ning hommikul läks ta edasi uude kohta. Nii liikusid kerjused külast külla ja ühest vallast teise. Tavaline oli, et kodutud leiti surnuna külma või nälja tõttu. Väga kergesti sattusid vaesusesse soldatileded, vaatamata sellele, et nendele pidi olema ette nähtud kroonu pajuk. Nii oli Tartumaal 1842. aastal kokku 46 soldatileske, kes olid täiesti vaesunud ja elasid almustest, nendest 13 elas Tartu linnas, 18 Tartu maakonnas ja 14 Võru maakonnas ning üks Viljandimaal Kurista vallas.⁹⁸

Enamasti tehti vahet oma valla inimeste ja kaugemat tulnud kerjuste vahel. Kaugemalt tulnud kerjused mängisid sageli mingit pilli ja lugesid ning laulsid enamasti vaimulikel teemadel. Eesti külas põhines kerjustesse suhtumine kristlikul halastusel ja oli salliv, neile anti alati nii öömaja, süüa kui ka almust. Selline suhtumine kerjustesse oli ka mujal Euroopas tavaline, sest kerjuse aitamine oli omatoomi religioosne akt. Kui oled vaese

⁹⁶ Vytis Ciubrinskas, "Rural poverty and beggars in Lithuania 1870s–1910s", *Hunger und Elend in Ländern des Mare Balticum: zum Pauperismus im Ostseeraum zwischen 1600 und 1900*, hrsg. von Kai Detlev Sievers (Neumünster: Wachholtz Verlag, 2003), 68–70.

⁹⁷ Traat, *Vallakohus Eestis*, 92–93; Taela, *Liivimaa politseikorraldused*, 17–21.

⁹⁸ RA, EAA.296.4.234: Akte betreffend die sich herumtreibenden Bettler 1842–1843.

Joonis 1. Kerjus, J. Pääsukese foto, 1912. Eesti Rahva Muuseum, Fk. 359:411.

vastu hea, siis on sul hea õnn, kui sulged vaese ees ukse, tabab sind halb õnn.⁹⁹ Siiski olid annetamisel teatud piirid.¹⁰⁰ Ainult kriisiaegadel see suhtumine muutus, lehed süüdistasid siis kerjuseid varguses, laiskuses ja distsipliini puudumises.

Vaeste absoluutarvu kasvamise tingimustes ei olnud valdade poolt osutatud abi ilmselt piisav. Linnad, eelkõige Tartu, olid rahulolematud valdadega, kes hoolitsesid vaeste eest viletsalt ja saatsid neid edasi linnadesse. Eriti hull oli olukord sügiseti, mil ümbruskonna valdadest saabus kerjuseid suuremal hulgal.¹⁰¹ Võimud püüdsid saada ülevaadet kerjamisest kogu kubermangu tasandil. Liivimaa kubermangu kohta koostati 1911. aastal kindralsuperintendendi kantseleis hulkurite ja kerjuste nimistu, kuhu on kantud 1127 inimest.¹⁰² See nimekiri saadeti Liivimaa pastoritele teadmiseks ja see oli salajane. Kuid selles kajastuvad eelkõige linnades kerjanud inimesed. Paljudel juhtudel olid nad maalt pärit, kuid liikusid enamasti linnast linna. Nimekirjas mainitud kerjused olid tegutsenud eri aastatel Riias, Tartus, Viljandis, Pärnus, Võrus, aga ka Paides ja Tallinnas ning teistes linnades. Kerjuste hulgas oli nii endisi vabrikutöölisi, raamatuköitjaid, apteekreid, muusikuid, õpetajaid, kondiitreid kui ka mitme teise eluala esindajaid. Naisi oli nimekirjas ainult üksikuid. Rahvustest olid esindatud ka sakslased ja venelased ning üsna paljudel juhtudel oli hädana mainitud ka alkoholismi.

Rahvatraditsioonis on kerjuste kohta säilinud palju erilaadseid jutte, milles on teatud kindlad rõhuasetused. Oma valla kerjuste puhul anti tavaliselt edasi ka põhjused, mis olid isiku sellisesse olukorda viinud. Nii näiteks on nõdrameelsete puhul nendeks põhjusteks olnud mõisa peks, vägistamiskatse mõisa noorhärja poolt ja kõiksugu õnnetused, aga ühel

⁹⁹ Antti Häkkinen, "On attitudes and living strategies in the Finnish countryside in the years of famine 1867–68", *Just a sack of potatoes? Crisis experiences in European societies, past and present*, Studia Historica 44, ed. by Antti Häkkinen (Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1992), 156–157.

¹⁰⁰ Rootsis hakkas kuningas Sigismundi abikaasa kuninganna Anna korraldama kristlikke heategevusüritusi, kutsudes kaksteist Stockholmi kerjust lossi õhtusöögile ja lugesdes koos nendega palveid. See ei suurendanud kuninganna populaarsust, vaid rootslased pidasid seda katoliiklikuks intriigiks ja Stockholmi linn ähvardas söömaegadel osalenud kerjustele mitte enam almusi anda, vt täpsemalt Margus Laidre, *Domus belli: Põhjamaade Saja-aastane sõda Liivimaal 1554–1661* (Tallinn: Argo, 2015), 596–597.

¹⁰¹ RA, EAA.296.7.1242, l. 36–37: Liivimaa kubermari kantselei, toimik vaesuse ja hulkurluse asjus, 1898.

¹⁰² RA, EAA.1223.1.4: hulkurite ja kerjuste nimistu ja Liivimaa kindralsuperintendendi ringkiri samas asjas, 1911–1912.

juhul oli noormees rumalaks jäänud seetõttu, et oli piibli mitu korda läbi lugenud ja pruut oli ta maha jätnud.¹⁰³

Kerjuste puhul on olulise tähtsusega olnud nende maine, tähelepanu pöörali kerjuse välimusele, iseloomule, keelekasutusele ja oskustele. Sante, eriti nõdrameelseid, narriti. Välimuse kirjeldamisel on kasutatud sõnu “must”, “ropp”, kuid üksikutel juhtudel ka “puhas” ja “korralik”. Enamasti käis kerjus ringi oma kepi ja kotiga ning torkas selgelt silma. Kui aga kerjusel olid mingid erilised oskused, tõsteti seda esile. Nii näiteks kerjas Viru-Nigula kihelkonnas Kurismiku külast pärit vana soldat, kes oli täpne ettekuulutaja, aga ka hea jutustaja.¹⁰⁴ Mõni sant oli kuulus oma suure jõu poolest, ta olevat teinud palju vägitegusid ja teadnud palju jutte.¹⁰⁵

Külaühiskonna jaoks olid kerjused ja hulkurid küla tasandil teistlaaduseks, neid vaadati kui tavalistest erinevaid inimesi, keda küll salliti, kuid kellega võis olla seotud potentsiaalne oht, nende suhtes kasutatud sõnades on viiteid halvale, mustale ja isegi ohtlikule. Kui külaelanikke sidus ühte ka teatud kontrollimehhanism, siis kerjused olid sellest väljaspool. See oli aga tegur, mis tegi muret riigivõimule.

Kokkuvõte

Vanade ja vaeste eest hoolitsemine on kuulunud orgaanilise osana külaühiskonna ellu ja see on olnud seotud sugulussuhete, pere struktuuri, majandusliku olukorra ja ühiskonna kihistumise eri aspektidega. Ilmneb, et 19. sajandi teisel poolel oli eesti talurahval oma strateegiad, kuidas vältimatu vanaduse ja töövõime kaotuse korral hakkama saada. Kinnis-, aga ka vallasvara ja raha olemasolu võimaldas sõlmida ülalpidamislepinguid või teha muid kokkuleppeid. Tähtsal kohal olid lapsed, kes tavaliselt oma vanemate eest kuni surmani hoolt pidid kandma. Kui peres oma lapsi ei olnud või nad kõik olid surnud, siis võeti kasulaps, kelle kohuseks oli samuti oma kasuvanemate eest hoolitseda. Seega püüti võimaluse korral mõjutada ise aktiivselt oma vanaduspõlve kulgu. Peamiseks eesmärgiks oli seejuures ikkagi püüda ise oma jõududega ka vanaduspõlves hakkama saada ja mitte jääda vallale koormaks.

19. sajandi teisel poolel oli vaestehoolekanne peaaegu täielikult valdade hooleks, seda täiendas kirikualmusest vaestele antav raha ja mõnel

¹⁰³ Eesti Kirjandusmuuseum [edaspidi EKM], Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu [edaspidi ERA] II, 219, 572 (9); ERA II, 290, 516/517.

¹⁰⁴ EKM ERA II, 218, 69/71 (8).

¹⁰⁵ EKM ERA II, 247, 141 (23).

pool vähesel määral ka mõisa toetus. Valla vaestehoolekande piiri sattusid siiski vähesed ja neile anti abi kas vastavalt vajadusele või pidevalt enamasti moonana näol. Tolleaegse vaestehoolekande esmaseks ülesandeks peeti osaliselt töövõimeliste vaeste paigutamist maa tavalisse elu- ja majandusprotsessi ühel või teisel moel. Töövõimetus, hooldajata vanad, vaeslapsed, haiged ja vigased anti peredesse hooldatavateks kas siis püsivalt või külakorra järgi teatud piiratud ajaks. Osaliselt salliti ka kohalikku kerjamist ehk annetustest elamist. Kerjamise näol oli tegemist laiema ühiskondliku rahvastikunähtusega, mis oli seotud agraarühiskonna majandusliku ja sotsiaalse struktuuriga ning vaesteabi puudulikkusega. Hulkumine ja kerjamine olid 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses vaesuse äärmiseks ilminguks, milles avaldus sotsiaalne tõrjutus ja marginaliseerumine.

Kuigi 19. sajandi teisel poolel leidsid maaühiskonnas aset suured muutused seoses üleminekuga raharendile, talude kruntimõõtmise ja väljaostmisega, kasvas vaeste osakaal maaelanikkonnast suhteliselt vähe, ulatudes 1878. aastal Tartu kreisis 1,5 protsendini talurahvast. Seda võib seletada asjaoluga, et talurahvas püüdis ise teha kõik enesest oleneva, et kindlustada endale vanaduspõlv, mille puhul ei olnud vaja tugineda valla abile. Valla hoolekande alla langemise põhjused ja erinevate vaeste kategooriate proportsioonid jäid samuti 19. sajandi jooksul enam-vähem muutumatuks. Vaesteabi piiri kuulusid endiselt eelkõige vanad, aga ka haiguse või puude tõttu töövõimetus. Oluliseks muutuseks oli 19. sajandi teisel poolel suurema ulatuse saanud vaestemajade ehitamine, mis muutis senise vaestehoolekande raame. See tähendas senise taludes toimunud hoolekande ja külakorras käimise järkjärgulist vähenemist ja selle asendamist rahalise annetusega.

ABSTRACT: Caring for the elderly and the poor in village society in the northern Livland in the nineteenth century

Caring for the old and the infirm was an organic part of life in village society. Peasant laws formed the legislative basis for providing the elderly and the infirm with care in the nineteenth century. The conditions of the poor in Estonian village society are considered in this article primarily on the basis of court materials. Care for orphans, the elderly and the sick is also

observed. The centre of attention is the northern region of Livland in the latter half of the nineteenth century, where the widespread purchasing of farms for perpetuity also quickly altered the legal, economic and social relations that had hitherto prevailed in the area.

It is evident that in the latter half of the nineteenth century, the Estonian peasantry had a strategy for how to manage in the event of inevitable aging and the loss of their capacity to work. In that time period, the owners of farms had the best opportunities for securing their old age. In gratuitous contracts or wills drawn up concerning one's property, a section concerning the upkeep of the bequeather or the giver of the gift and his spouse became customary. Thus this is also a kind of pension agreement. The possession of moveable property or money made it possible to conclude upkeep agreements or to make other agreements. Children were of primary importance since they ordinarily looked after their parents until their parents died. If there were no children in the family or if they were all dead, a foster child was adopted who was also obliged to look after his foster parents. Thus wherever possible, people themselves aspired to actively affect how their old age would proceed. The primary aim thereat was nevertheless the aspiration to manage on one's own strength in old age as well and not to be a burden on the rural municipality.

Few people ended up below the threshold for welfare assistance for the poor from the rural municipality, and they were given aid either temporarily as necessary or continually. The infirm and the elderly accounted for over half of those cared for by the rural municipality, but the relative proportion of disabled persons was also large. The primary task of welfare aid for the poor at that time was considered to be the placement of poor people who were partially capable of working in the ordinary economic and life process in the countryside in one way or another. People who were incapable of working, old people with nobody to look after them, orphans, the ill and the disabled were placed in the care of families either permanently or for a certain limited time in a system of rotation between families in the community. This was supplemented by assistance for the poor. Begging or living on alms in the local area was also tolerated to a certain extent. Begging was a temporary or permanent way of living chosen or embraced by a person for particular economic and social reasons, such as loss of the capacity to work, lack of a place to live, illness, and mental or physical disability. Vagrancy and begging were extreme manifestations of poverty in the latter half of the nineteenth century and early in the twentieth century that demonstrated social exclusion and marginalisation. The migration of

the poor to the towns and cities is an indication that poor relief provided by the rural municipalities was insufficient.

Even though major changes took place in rural society in the latter half of the 19th century due to the transition to the payment of rents in money, the measurement of lots to consolidate landholdings into farms, and the purchase of farms, the relative proportion of the poor in need of assistance among the rural population increased relatively little, remaining at 1.5 percent of the rural population of Tartu district in 1878, for instance. This can be explained by the fact that the farming population tried to do everything in its power to make certain that it would not be necessary to rely on the assistance of the community of the rural municipality in old age. It turns out that regardless of social changes, the reasons for being reduced to accepting welfare assistance from the rural municipality, and the proportions of the different categories of the poor remained more or less unchanged throughout the nineteenth century. Primarily the elderly and also persons who had lost their capacity to work due to illness or disability continued to be the people receiving poverty assistance. Poorhouses started being built more extensively, however, as an important innovation in the latter half of the nineteenth century, and this altered the former framework of welfare for the poor. This meant a gradual decrease in the former rotational system of community care that took place in farms and its replacement by monetary donations.

KEYWORDS: social history, history of rural poverty, care for the elderly, poorhouses, beggars, vagabonds

ÜLLE TARKIAINEN (b. 1957) is a Senior Researcher at the Institute of History and Archaeology, University of Tartu.*

* Correspondence: Institute of History and Archaeology, University of Tartu, Jakobi 2, 51003 Tartu, Estonia. E-mail: ulle.tarkiainen@ut.ee